

الله أكبر
الله أكبر

۱۳۷۸/۴/۲۰

دانشگاه آزاد اسلامی

واحد شاهرود

دانشکده علوم انسانی ، گروه تاریخ

پایان نامه برای دریافت درجه کارشناسی ارشد « M.A »

گرایش : تاریخ ایران دوره اسلامی

عنوان :

نقش اقتصادی و صنعتی ارامنه در اصفهان عصر صفوی

استاد راهنما :

دکتر حسین الهی

استاد مشاور :

دکتر حسن شادپور

نگارش :

منوره راهداری

۱۳۸۹/۳/۱۷

کتابخانه و مرکز اسناد
دانشگاه آزاد اسلامی

زمستان ۱۳۸۷

۱۳۷۸۴۴

دانشگاه آزاد اسلامی واحد شاهرود

دانشگاه آزاد اسلامی

واحد شاهرود

دانشکده علوم انسانی، گروه تاریخ

پایان نامه برای دریافت درجه کارشناسی ارشد «M.A.»

گرایش: ایران دوره اسلامی

عنوان:

نقش اقتصادی و صنعتی ارامنه در اصفهان عصر صفوی

نگارش:

منوره راهداری

زمستان ۱۳۸۷

۱. دکتر حسین الهی

۲. دکتر حسن شادپور

۳. دکتر محمد نبی سلیم

هیات داوران:

تقدیر و تشکر

سپاس

خدایی را که نعمت زیستن را به ما عنایت فرمود .
اساتید گرامی و فرهیخته ای که خوشه چین خرمن علم
و معرفتشان بوده ام خصوصا " دکتر حسین الهی ، استاد
زاهنمای ارجمندم که بدین وسیله مراتب اخلاص و ارادت
را خدمت ایشان عرض می کنم .
استاد مشاورم دکتر حسن شادپور که راهبر و راهنمایم
در امر تحصیل بوده اند .

همدلی ها همراهی ها و زحمات فراوان اعضای خانواده
همسرم و خانواده ام را به راستی پیش از آن بوده است
که زبان قلم، قادر به بیان سپاس صمیمانه من نسبت به
آن بزرگواران باشد. برای همه دوستان و عزیزانی که در
تمامی مراحل این پایان نامه مشوق و همراه من بودند
سلامتی و سربلندی از پروردگار بزرگ خواهانم.

تقدیم به:

همسرم که شعله عشق به علم را در وجودم فروزان
ساخت و در شرایطی کاملاً آرام و دور از هیاهو به سمت
قله علم و دانش سوقم داد و وجودم را با تشویقها و
تلاشهای خود گرمی بخشید و بصیرتم را تقویت کرد.
و تقدیم به:

دو کبوتر آسمان زندگی ام: علیرضا و آرمان

فهرست مطالب

صفحه	عنوان
۱	چکیده
۲	پیشگفتار
۳	مقدمه
۶	کتاب شناسی پژوهشی
۹	آثار و نوشته های اروپاییان و سیاحان (سفرنامه)
فصل اول : موقعیت جغرافیایی ارمنستان	
۱۴	۱-۱- سرزمین ارمنستان و سابقه ی تاریخ آن
۱۶	۲-۱- دین در سرزمین ارمنستان
۱۷	۳-۱- زبان
۲۰	۴-۱- نژاد
فصل دوم : تاریخچه روابط ایران و ارمنستان در ادوار مختلف تاریخی	
۲۶	۱-۲- دوران باستان
۲۶	۱-۱-۲- هخامنشیان و سلوکیان
۲۸	۲-۱-۲- اشکانیان
۲۹	۳-۱-۲- ساسانیان
۳۱	۲-۲- دوران اسلامی تا قبل از صفویه
فصل سوم : ارمنه در دوره صفویه	
۳۶	۱-۳- تشکیل دولت ملی صفویه
۴۲	۲-۳- روابط ایران و ارمنستان در آغاز تشکیل دولت صفوی
۴۲	۱-۲-۳- شاه اسماعیل :
۴۴	۲-۲-۳- شاه طهماسب :
فصل چهارم: ویژگی های زندگی اقتصادی و اجتماعی ارمنه	
۵۱	۱-۴- ویژگی های زندگی اقتصادی
۵۱	۱-۱-۴- تنوع اقتصادی
۵۱	۲-۱-۴- مهارتهای ارمنه
۵۴	۳-۱-۴- ارمنه و جایگاه اقتصادی آنان
۵۶	۲-۴- ویژگیهای زندگی اجتماعی ارمنه
۵۸	۱-۲-۴- مذهب و کلیساهای ارمنه و برخی مسائل اجتماعی آنان

- ۴-۲-۲- روحانیون ارامنه و برخی از مراسمات مذهبی ۶۰
- ۴-۲-۳- کلیساهای ارامنه ۶۵
- ۴-۲-۴- مهمترین کلیساها ۶۹
- ۴-۲-۵- برخی از مراسمات و اعتقادات ارامنه ۷۱

فصل پنجم: علل جابجایی ارامنه و کوچ دادن آنها به اصفهان

- ۵-۱-۱- علل سیاسی ۸۹
- ۵-۲-۱- علل اقتصادی ۹۴
- ۵-۲-۱- تجارت و ارامنه و برخی شغل های دیگر ۱۰۱
- ۵-۲-۲- جایگاه جلفا ۱۱۸

فصل ششم: ارامنه و جایگاه اقتصادی آنان در دوران شاهان صفوی

- ۶-۱- سیاستهای شاهان صفوی در باب ارامنه ۱۲۳
- ۶-۱-۱- شاه عباس اول ۱۲۳
- ۶-۱-۲- شاه صفی ۱۲۶
- ۶-۱-۳- شاه عباس دوم ۱۲۸
- ۶-۱-۴- شاه سلیمان ۱۲۹
- ۶-۱-۵- شاه سلطان حسین و افغانها و شاه طهماسب دوم ۱۳۱
- ۶-۲- برخی از مشاغل و مناصب اداری و دولتی ارامنه ۱۶۱
- ۶-۲-۱- مشاغل نظامی ۱۶۱
- ۶-۲-۲- مشاغل اداری ۱۶۵
- ۶-۲-۳- حرمسراها ۱۶۸
- ۶-۲-۴- برخی از سفرای ارمنی در دوران بعد از صفوی ۱۷۲

فصل هفتم: نتیجه گیری

- ۷-۱- نتیجه گیری ۱۷۶
- پیوستها ۱۷۸
- پ-۱- حوزه جغرافیایی دولت صفوی ۱۷۸
- پ-۲- شاه عباس صفوی ۱۷۹
- پ-۳- کلیسای حضرت مریم ۱۸۰
- پ-۴- نقشه محلات اصفهان ۱۸۱
- پ-۵- مروپ ماشتوتس-مخترع الفبای ارمنی ۱۸۲
- پ-۶- ساختمان موزه ۱۸۳
- پ-۷- موزه کلیسا -وانک ۱۸۴
- پ-۸- عکسی از داخل کلیسای بیتلهم ۱۸۵

- پ-۹ تصویر رابرت و آنتونی شرلی..... ۱۸۶
- پ-۱۰ ورودی نمازخانه کلیسای وانک به سبک ایرانی با خط ارمنی..... ۱۸۷
- پ-۱۱ بنای یادبود شهدای ارمنه سال ۱۹۱۵ میلادی..... ۱۸۸
- پ-۱۲ گروهی از زنان ارمنی با پوشش سنتی ارمنه..... ۱۸۹
- پ-۱۳ کتابخانه کلیسای وانک..... ۱۹۰
- پ-۱۴ کلیسای بزرگ ارمنه در ارمنستان..... ۱۹۱
- پ-۱۵ نقشه شهر اصفهان..... ۱۹۲
- پ-۱۶ دورنمایی از بخش شاهی عصر صفوی..... ۱۹۳
- پ-۱۷ نقشه شماره سیزده..... ۱۹۴
- پ-۱۸ دیرسوپ آمانا پر گیج (ناجی همگان)-کلیسای وانک..... ۱۹۵
- پ-۱۹ کلیسای سورپ سرکیس..... ۱۹۷
- پ-۲۰ کلیسای سورپ میناس..... ۱۹۸

- فهرست منابع و ماخذ..... ۱۹۹
- تشریحات و مجلات..... ۲۰۸
- چکیده انگلیسی..... ۲۰۹

چکیده

ارمنستان کشور کوچکی است در قفقاز و آسیای صغیر که از سمت جنوب همسایه ایران می باشد. به همین لحاظ ارامنه در طول تاریخ با ایرانیان مناسباتی برقرار کرده بودند این سرزمین در طول تاریخ بین قدرت های مختلف دبست به دست شده است و ایران در این بین نقش اساسی در تحولات ارمنستان داشته است و بررسی تحولات ارمنستان در دوره صفویه و کوچ ارامنه به ایران توسط شاه عباس اول قابل توجه است.

در عهد شاه عباس اول، ارامنه با تحمل مشقت های فراوان به ایران کوچ داده شدند برخی علت اصلی این امر را خالی کردن نواحی آباد و پر جمعیت در مسیر سپاهیان عثمانی برای حمله به ایران می دانند. شاه عباس پس از ورود آنها به ایران و استقرار آنها در حاشیه زاینده رود آنها و با دادن امتیازات خاص به آنان باعث گردید تا به حرف و مشاغل خود به ویژه تجارت ادامه دهند و از این رهگذر ثروتهای فراوانی برای خود بدست آوردند. علت کوچاندن ارامنه به ایران توسط شاه عباس دلائل سیاسی دیگری هم چون تحدید قدرت قزلباشها، استفاده از ارامنه به عنوان نیروهای دفاعی در مقابل ایلات مهاجم به ویژه بختیاری ها از دلائل دیگر نیز بود. اما مهمترین دلایل به لحاظ اقتصادی، استفاده از استعداد تجاری ارامنه در رونق دادن به تجارت و اقتصاد ایران بود چرا که ارامنه نخبگان اقتصادی به شمار می آمدند و به راحتی با اروپاییان هم مسلک و هم کیش خویش وارد معامله می شدند و شاه عباس نیاز مبرمی به این واسطه های خلاق داشت. ارامنه بعد از شاه عباس نیز همان جایگاه اقتصادی خویش را حفظ کردند لیکن با روی کار آمدن شاه سلطان حسین که به ثروت ارامنه چشم دوخته بود و حمله افغانه به ایران، بخشی از آنها مجبور به ترک ایران شدند و با گسترش و هرج و مرج و فتنه افغانه و نتایج حاصل از آن جایگاه ارامنه دچار دگرگونی فراوان شد که از موضوع پژوهش ما خارج است.

کلید واژه: شاه عباس، ارامنه، اقتصاد، صنعت

پیشگفتار

منت خدای عزوجل را که توفیق عنایت فرمود تا این پژوهش هر چند کوتاه را به پیشگاه اهل علم و شیفتگان

تاریخ و فرهنگ دیر پای ایران تقدیم کنم.

تاریخ گذشته مردم است و درس‌های آن یکی از منابع بسیار مهم دانش بشری است که در سایه تحقیق و پژوهش و بررسی آن می‌توان علل رشد و ترقی و شکوفایی پیشرفت جوامع و اقوام و نیز علل انحطاط و سقوط و ناتوانی‌ها و عقب ماندگی‌ها و شکست‌های اقوام گوناگون را دریافت تا با استفاده از تجربیات گذشتگان زمینه شکوفایی استعداد‌های جامعه و پیشرفت آنها را فراهم سازد. پس از ورود اسلام به ایران، ظهور سلسله صفویه نقطه عطفی در تاریخ ایران است چرا که در این دوره ایران توانست دوباره به کشوری قدرتمند و مستقل مبدل گردد و به رقابتی نزدیک با امپراطوری عثمانی برخیزد با تشکیل سلسله صفوی حکومت ملوک الطوایفی از میان رفت و کم کم حکومتی متمرکز با وحدت مذهبی به وجود آمد و پس از قرن‌ها این حکومت‌های محلی از بین رفتند و یا تحت انقیاد دولت صفوی درآمدند. به این ترتیب سلسله صفویه توانست دوران استقلال و عظمت ایران قدیم را از نظر سیاسی و تا حدی اقتصادی تجدید نماید و در کنار همسایگان قدرتمندی چون عثمانی و روسیه موجودیت خود را تثبیت نمایند. درباره‌ی صفویان کتاب‌های مختلفی نوشته شده است. از سیاحان و جهانگردان و تجار اروپایی که به ایران آمده بودند دست به نوشتن تاریخ آن سلسله زدند و آثاری ارزنده از خود به یادگار گذاشتند. بنابراین به منظور جمع آوری مطالب و استفاده از منابع موجود به کتابخانه‌ها مراجعه نموده و از منابع و ماخذ مورد نظر بهره بردم به نظر بنده محقق در زمینه دانش پژوهی و تحقیق نیازی مبرم به راهنمایی متخصصان و کمک فکری اساتید و حوزه‌های مختلف علوم دارد در این صورت است که با کمک اندوخته‌های علمی استادان و مدرسان گره گشای راه تاریک تحقیق دانشجویان خواهد شد و اسباب روشنگری و رسیدن به واقعیات را برای محقق فراهم خواهد ساخت.

از این رو بنده برخود واجب می‌دانم که به پاس برخورداری از اندوخته‌های علمی اساتیدی که در این تحقیق کمک حال بنده بودند سپاسگزاری نمایم به ویژه از جناب دکتر حسین الهی استاد راهنما و جناب دکتر شادپور که در نگارش این رساله کمک‌های وافری به بنده کردند و همچنین از همکاری صمیمانه مسئولین کتابخانه آستان قدس رضوی و کتابخانه شهرستان زابل و دانشگاه شاهرود کمال تشکر و قدردانی می‌نمایم.

مقدمه

ارمنیان ریشه در اقوام هند و اروپایی دارند، آنها در فراز و نشیبهای حیات سه هزار ساله خود تقریباً در هیچ عصری روی آسایش و امنیت ندیده اند و همواره با عوامل گوناگون فرهنگی، دینی، سیاسی و اجتماعی مهاجمین بیگانه در نزاع و کشمکش بوده اند و به واسطه همین جنگ و کشتار، که همیشه در وطن اصلی خود توسط اقوامی مثل ایرانیان و رومیان، عربها، ازبک ها و عثمانی ها و ... با آن روبرو بوده اند، بیشتر آنان سرزمین نیاکان خود را رها کرده و به اطراف و اکناف عالم کوچ کرده اند.

کوچاندن آرامنه به ایران و اسکان آنان در اصفهان در دوره شاه عباس اول در واقع نوعی تحول و تغییر در ساختار جامعه ی عصر صفوی را موجب گردید. لذا شناخت این نژاد و اقلیت و روند فعالیت آنان در ایران به ویژه در عصر صفویه از اهمیت به سزایی برخوردار است

یکی از مهمترین مسائل هر عصر، شناخت اوضاع سیاسی اجتماعی و دینی و... اقلیتهای مذهبی آن دوره می باشد و این مسئله پیوسته کنجکاوی هر انسان پژوهشگری را بر می انگیزد و سئوالات متعددی را بر سر راه او می گذارد. و او را بر آن می دارد که پاسخ پرسشهای خود را بیابد.

دوران صفویه از این لحاظ و جنبه های دیگر در تاریخ ایران پس از اسلام از اهمیت خاصی برخوردار است. چون شاید اولین حکومتی باشد که پس از ورود اسلام به ایران با داعیه دین و مذهب وارد صحنه سیاست شد و از سوی دیگر اولین حکومت شیعی است که به مذهب شیعه رسمیت بخشید و آن را تداوم داد.

هدف

هدف نگارنده در این رساله بررسی این مسئله بوده که نقش آرامنه را در دوره صفویه مورد بررسی قرار دهد چرا که تقریباً هیچ کسی در این باب کاری انجام نداده بود در ذهن بنده سئوالاتی مطرح بود که باعث گردید این موضوع تبدیل به رساله گردد.

سئوالات

- ۱- رابطه ایران و ارمنستان در دوره های ادوار تاریخی و به ویژه عصر صفوی به چه صورت بوده است؟
- ۲- علل کوچ دادن ارمنه در دوره ی شاه عباس اول چه مسائلی بودند؟
- ۳- جایگاه اقتصادی آنان در دوره ی صفوی چگونه بوده؟
- ۴- ارمنه در ساختار سیاسی، اقتصادی و نظامی ... دوره ی صفویه چه نقشی داشتند؟

پیشینه تحقیق

تا به حال تحقیق مستقلی با این عنوان انجام نگرفته است و موضوع این رساله تا اندازه ای بکر و تازه است اگر هم تحقیقی صورت پذیرفته به صورت کل و گذرا و صوری بوده و در این مورد پژوهشهایی صورت گرفته که چندان از دقت برخوردار نیست. از این قبیل کتب و سفرنامه های سیاحان مختلف و نوشته های کلی برخی از مورخین و نویسندگان در باب تاریخ صفویه اشاراتی هرچند کوتاه به این موضوع داشته اند و اما به تجزیه و تحلیل آن نپرداخته اند و برای پاسخ دادن به این پرسشها و روشن نمودن بسیاری از موضوعات این رساله در شش فصل تنظیم گردیده که هر کدام از این فصول خود به زیر فصلها تقسیم می شود:

در فصل اول درباره ی موقعیت جغرافیایی سرزمین ارمنستان و کوهها و رودهای این سرزمین، و در باب اقتصاد و دین کهن ارمنه و همچنین در مورد زبان ارمنی که موجب پی ریزی ادبیات ارمنی و ملی آنان گردید و نژاد این قوم بحث شده است و در بخش های بعدی این فصل در مورد چگونگی جابه جایی و قدرت گیری قوم آرمن (ارمنی ها) و تسلط آنان بر اقوام و ساکنان اورارتو بحث گردیده است. در قسمت های بعدی ارمنستان استقلال خود را از دست می دهد و دولتهای بیگانه همچون ایرانی ها و رومیان بر این سرزمین استیلا می یابند.

در این فصل سعی گردیده است تا روند تحولات سیاسی ارمنه به طور مختصر و جنبش های آزادیخواهانه که توسط این ملت صورت گرفت بررسی گردد.

فصل دوم: به بررسی سابقه ی روابط ایران و ارمنستان در ادوار تاریخی (از هخامنشیان تا دوره صفویه) پرداخته ایم. روابط این دو کشور گاهی اوقات مسالمت آمیز و دوستانه بود همچون دوره هخامنشیان که تعادل و تعاملی عمیقی بین این دو کشور برقرار بود و گاهی اوقات همراه با خصومت و کشمکش همچون دوره ی ساسانیان که به دلیل

اختلافات و تعصبات مذهبی و تحریکات رومیان درگیری هایی به وجود می آید. و در دوره ی اسلامی نیز بر شدت این سختگیریهای مذهبی افزوده شد و دوره های بعدی برای تصرف و مطیع کردن ارامنه ی ارمنستان جنگهای متعددی رخ داد که موجب ویرانی و تباهی این سرزمین گردید.

فصل سوم: به روند شکل گیری دولت صفوی اشاره دارد. در این فصل به نحوه ی تبدیل قدرت معنوی و دینی شیوخ صفوی به قدرت نظامی و توجه این سلسله به سمت و سوی نظامی گری بحث شده است از چگونگی پیوستن شیخ صفی به شیخ زاهد گیلانی و قدرت یابی معنوی وی تا مسلح شدن شیخ حیدر و لشکرکشی به سرزمین چرکسها و کشته شدن او توسط شروانشاهیان مطالبی وجود دارد که جای تامل و تفکر است. در پایان این فصل به روی کار آمدن شاه اسماعیل و تجدید و تمرکز قوای دینی و نظامی برای تشکیل یک دولت ملی و درگیری با دولت قدرتمند عثمانی نیز مختصر مطالبی وجود دارد.

فصل چهارم: به ویژگی های زندگی اقتصادی و اجتماعی ارامنه اختصاص یافته است، این فصل به دوزیر فصل تقسیم شده نخست موضوعاتی مانند: تنوع اقتصادی، مهارتهای ارامنه و جایگاه اقتصادی را آنها مورد بررسی قرار داده ایم. و سپس: ویژگی های زندگی اجتماعی از قبیل مذهب، کلیساها و برخی از مراسمها و اعتقادات ارامنه را کاوش نموده ایم.

فصل پنجم: این فصل به دلایل جابجایی ارامنه و علل سیاسی و اقتصادی این کوچ مربوط می شود که شاید بتوان آن را اصلی ترین و محوری ترین فصل این رساله تلقی کرد. دلایل سیاسی آن شامل استفاده از این نیروی ارمنی در ساختار نظامی به منظور کاستن از قدرت قزلباشان و تحدید قدرت آنان و استفاده از این نیروها به عنوان یک عامل نظامی از اصفهان و ... از نظر اقتصادی استفاده از استعداد تجاری ارامنه در امر بازرگانی و رشد صنعت تجارت در ایران اشاراتی شده، همچنین به برخی از مشاغل دیگر ارامنه غیر از تجارت و جایگاه جلفا در عصر صفوی اشاره رفته است.

در فصل ششم به جایگاه ارامنه به لحاظ سیاسی و اقتصادی و نظامی پرداخته شده است. این فصل نیز شامل دو زیر فصل می باشد از برخورد شاهان صفوی و سیاستهای هر کدام از این شاهان در قبال این قوم را بررسی می نماید. در بخش دوم نیز اشاره ایی به برخی مشاغل و مناصب اداری و دولتی و نظامی ارامنه در این عصر رفته است.

با وجود تلاش، برخی از نتایج به دلیل فقدان و نبود منابع کافی و وافی حاصل نگردید از جمله اینکه دلایل اجتماعی کوچ دادن ارامنه به ایران به ویژه جلفا، که در این باب منابع بسیار محدود با اشارات مختصری وجود داشته که

برای محقق کافی نبودند و به دلیل فقر منابع و نبودن اطلاعات کافی نتایج اجتماعی این رخداد حاصل نگردید. شاید ایرانیان بدون توجه به ارتباطات تاریخی با ارامنه و تاثیر شدن ایران بر ساختارهای اجتماعی به قتل و غارت و برده گرفتن دختران و زنان این ناحیه پرداخته‌اند.

کتاب شناسی پژوهشی

در روند این پژوهش از منابع و ماخذ و همچنین مقالات متعددی استفاده شده است. این منابع و ماخذ را

می توان در موارد زیر دسته بندی کرد :

- ۱- منابع فارسی دست اول
- ۲- تحقیقات جدید
- ۳- آثار و نوشته های اروپاییان (سفرنامه ها)
- ۴- مقالات

از آنجایی که معرفی گزیده هر یک از این موارد در این مختصر مقدور نیست به نقد تعداد محدودی از آنها که استفاده بیشتری شده بسنده می شود.

عالم آرای عباسی : اسکندر بیک در سال ۹۶۸ هـ. ق / ۱۵۶۱ م به دنیا آمد. در آغاز جوانی علوم مختلف زبان

را فرا گرفت و طی سالهای ۹۹۲ و ۹۹۳ هـ. ق در وزارت دیوان شاه سلطان محمد صفوی مشغول به کار شد و در آغاز سلطنت شاه عباس اول به سمت منشی مخصوص وی در آمد. تالیف کتاب عالم آرای عباسی در ۱۰۵۲ هـ ق آغاز و سرانجام در سه جلد به پایان رسید.

او در جلد اول به شکل گیری حکومت صفوی و پادشاهان آن تا ابتدای جلوس شاه عباس اول پرداخت و از کتب معتبری همچون جیب السیر، روضه الصفا، احسن التواریخ، خلاصه التواریخ و لعب التواریخ بهره فراوان برد. در مجلات دوم و سوم، وقایع چهل و دو ساله سلطنت شاه عباس اول و پنج سال از سلطنت شاه صفی اول را به رشته تحریر در آورد. مطالب اسکندر بیک منشی به سبب نزدیکی به شاه و درباریان و نیز شاهد بودن بسیاری از رخدادها جزو اسناد مکتوب دست اول به شمار می رود که این از ویژگی های اثر وی است.

با این حال در برخی مواقع نگاه جانبدارانه به تصمیمات شاهان صفوی دارد. در عالم آرای عباسی مطالب زیادی پیرامون تاریخ نظامی، حکومت داخلی، امور مالی و مالیاتی می توان یافت و همت درباره ی جنگ های ایران و عثمانی که منجر به تخریب مناطق آباد ارضی نشین که کوچاندن آرامنه به ایران و ساکن شدن آنان در جلفا مطالب جالبی آورده شده است. در این پژوهش تا حد امکان از مستندات اسکندر بیک جهت مقایسه با گزارشات اروپاییان به خصوص درباره علل کوچاندن آرامنه به ایران استفاده شده است.

تذکره الملوک: تذکره الملوک از کتب بسیار گرانبهائی عصر صفوی است که به خاطر اصطلاحات پیچیده ی دیوانی در این کتاب، توسط مینورسکی شرحی بر آن نوشته شده است.

ارزش منبع یاد شده در این است که بیان کننده تشکیلات دولتی دوران صفویه می باشد و به هنگام نگارش آن مولف از اسناد و مدارک بایگانی و خاطرات شخصی خود بهره فراوان برده است. نسخه خطی این اثر در کتابخانه اسلامبول بوده که بعد از جنگ جهانی اول که توسط مقامات انگلیسی و به زسم غنیمت به موزه بریتانیا منتقل شده است. تعلیقات مینورسکی بر کتاب تذکره الملوک میرزا سمیعا که برای تحقیق خود، سفرنامه های سیاحان خارجی و کتب معتبر عصر صفوی را به دقت مطالعه کرده، اطلاعات پرارزش را درباره تشکیلات اداری و وظایف مقامات و مناصب اقتصادی حکومت صفوی آرامنه داده و با بررسی مسائل مربوط به تشکیل حکومت، سازمان نظامی، املاک و معافیت ها و مالیات ها، نکات مفید را مطرح نموده است. در این رساله از مطالب سودمند این کتاب در خصوص با نوع رابطه ایران عصر صفوی با ارمنستان در ابتدای پیدایش دولت صفوی استفاده شده است.

۲- تحقیقات جدید

تاریخ جلفای اصفهان: کتاب تاریخ جلفای اصفهان اثر مؤرخ ارمنی های هارتون درهوهانیان می باشد. این کتاب در اصل به زبان ارمنی نوشته شده است و شامل دو جلد می باشد که جلد اول توسط میناسیان به فارسی ترجمه شده و جلد دوم توسط موسوی فریدنی. مولف این کتاب به بررسی وضعیت آرامنه از زمان کوچ به اصفهان تا اواخر دوره قاجار می پردازد. البته این کتاب با تعصبات شدید قومی نوشته شده است و در بسیاری از موارد درهوهانیان به اقدام شاه عباس در مورد کوچ دادن آرامنه خرده گرفته است و معتقد است که در جریان این کوچ به قوم ارمنی صدمات شدید رسید و حتی در جایی که از بنای کلیسای وانک صحبت می کند نامی از شاه عباس نمی برد و معتقد است خود آرامنه

اقدام به ساختن کلیسا کرده اند. او در بخشی از کتاب خود می نویسد که: شاه عباس حسادت شدیدی به شم تجاری ارامنه داشت در حالی که همه سفرنامه های خارجی به این مطلب اذعان دارند که ارامنه تا قبل از ورود به اصفهان در فقر و فلاکت به سر می بردند و این شاه عباس اول بود که با دادن امتیازات فراوان آنها را در تجارت خبره کرد. البته این کتاب در مواردی هم ارزشمند می باشد از جمله اینکه از نسخه های خطی کلیسای وانک بهره برده است و اطلاعات وسیعی درباره ارمنیان در اختیار خواننده قرار می دهد.

۱- کتاب ارمنیان ایران: مولف این کتاب آندرانیک هوویان می باشد وی در این کتاب می کوشد تا به

صورت بسیار مختصر و کوتاه به معرفی ارمنیان در ایران بپردازد. مولف در پیشگفتار کتاب به تاریخ این قوم و نام خاستگاه ارمنیان و روابط آنان با ایرانیان اشاره ای مختصر دارد. همچنین می کوشد سیر اتفاقات تاریخی ایران را در رابطه با ارمنیان بازگو کرده و شرح دهد. سپس به مهاجرت ارمنیان به ایران و بعد از آن به مهاجرت آنان به تهران نیم نگاهی می افکند. شمار ارمنیان در دوره قاجار در تهران و در دیگر نقاط ایران از جمله شیراز، بوشهر و استان گلستان از عنوان های بعدی این فصل است. کتاب از یازده فصل تشکیل شده است.

در فصل نخست آن که عنوانش زبان ارمنی و خویشاوندی آن با زبان فارسی است به بررسی زبان ارمنی می پردازد و به شباهت ها و پیوندهای آن با زبان فارسی نظر دارد و معتقد است که اقتباس زبان ارمنی از زبان های ایرانی بیشتر به زبان پهلوی اشکانی در دوره اشکانیان باز می گردد. از دیگر موضوعاتی که در این فصل به آنها اشاره شده است نام های ارمنی و خط ارمنی است. فصل دهم کتاب در رابطه با مدارس ارمنیان است و در آن تاریخچه مختصر از تعلیم و تربیت ارمنیان ارائه شده و ابتدا به مدارس ارمنیان در تهران نظر افکنده است و از اولین مدارس ارمنی تهران یاد کرده است.

در فصل های بعدی این کتاب به مباحثی همچون چاپخانه ها و روزنامه های ارمنیان ایران، دین و مذهب ارمنیان، کلیساهای ارمنی ها در ایران جشن ها و اعیاد مشترک ایرانیان و ارمنیان، فعالیت های اجتماعی ارمنیان، تئاتر ارمنیان، فعالیت های شغلی ارمنیان ایران، ارمنیان در سینمای ایران، شخصیت های سیاسی و اجتماعی ارمنیان به بحث گذاشته شده است که محقق را در بسیاری از زمینه ها یاری رسانده است.

۲- ایران عصر صفوی، راجر سیوری: در این کتاب خواننده علاوه بر آنکه سیر تاریخی حوادث دوران

حکومت صفویان را در شکل مختصر و مفید دنبال می کند، با مطالعه نتیجه گیری ها و استدلالات و استنباط هایی که

مؤلف کرده- برخی مآخوذ از تحقیقات دیگران - به کنه و ماهیت بسیاری از حوادث این دوران آگاهی می یابد. کلام سیوری کلام ایجاز و مکمل است.

تقسیم نظام اداری صفویان به عامه و خاصه و جامعه صفوی به ترک و تاجیک و جامعه فضیلت سالار از نمونه‌های آن است. محقق در این رساله بارها از این کتاب ارزشمند بهره‌ها برده است.

آثار و نوشته‌های اروپائیان و سیاحان (سفرنامه)

سفرنامه شاردن: شاردن (۱۶۴۳-۱۷۱۳ م) در پاریس به دنیا آمد. او جواهر سازی پروتستان مذهب بود که دو بار به ایران سفر کرد و در هر نوبت شش سال در این کشور اقامت نمود. این سیاح فرانسوی در سراسر کشور ایران به گشت و گذار پرداخت و با نکته سنجی و باریک بینی بسیار حاصل شهادات خود را به رشته نگارش در آورد و به کمک نقاش همراه خود تصاویر نفیسی از بناهای تاریخی و لباس‌های آن زمان تهیه کرد. سفرنامه شاردن شامل مطالب زیر است: یادداشت‌های روزانه مسافرتش از پاریس به اصفهان، توصیف اصفهان و شانزده نقشه از بناهای این شهر، رسوم و عادات ایرانیان، صنایع، مشاغل و مذاهب ایرانیان. سفرنامه شاردن اطلاعات دقیق، جزئی و در عین حال بسیار کامل از روزگار صفوی را در اختیار خوانندگان قرار می دهد و بدین لحاظ آن را دایرة المعارف عصر صفوی لقب داده اند. اکثر دانشمندان و سیاستمداران بزرگ برای نوشته‌های او ارزش خاصی قائلند. از آن جا که شاردن سعی در بیان واقعیات دارد مطالبی که او در باره آرامنه و روش‌ها حاوی اطلاعات مفید و قابل اطمینان است.

در سفرنامه شاردن به نمونه‌های بسیاری از اظهار نظرهای اروپائیان درباره رفتار مساعد ایرانیان و به ویژه شاه عباس با مسیحیان و به ویژه آرامنه مسیحی در عصر صفویه اشاره شده است. در این پژوهش درباره علل مهاجرت اجباری آرامنه به ایران توسط شاه عباس از سفرنامه شاردن استفاده شده است هم درباره دلائل اقتصادی و هم سیاسی.

ژان باتیست تاورنیه: (۱۶۵۵ - ۱۶۸۹ م) هلندی الاصل و متولد پاریس بود. او همچون شاردن سفر خود را در سن بیست و دو سالگی آغاز کرد و بین سالهای ۱۶۳۲ و ۱۶۶۸ م شش بار به شرق سفر کرد. اولین سفر تاورنیه به ایران سال ۱۶۳۲ م همزمان با سلطنت شاه صفی اول و سفرهای دیگرش در عهد شاه عباس دوم و شاه سلیمان انجام

پذیرفت. تعداد سفرهای این نویسنده به مناطق مختلف باعث شد تا او را یکی از برجسته ترین سیاحان قرن هفدهم م به شمار آورند.

وی با بیان شاهدات و تجارب خود از ایران سهم به سزایی در شناساندن این کشور به فرانسویان داشت. تاورنیه در سفرنامه خود مسائل سیاسی و اقتصادی و اجتماعی ایران عصر صفوی را مورد کنکاش قرار می دهد. او در سفرنامه خویش درباره طرز حکومت، وضع ادارات و تقسیمات مملکتی، طرز اداره قشون، وضع حکام و نوع حکومت آنان، آداب و رسوم، جنگ ها و ارزش ها و ... توضیحات مبسوطی بیان داشته است. هم چنین بخشی از سفرنامه به جایگاه جلفا و مردم ارمنی ساکن آنجا و هم چنین عروسی ارامنه اختصاص یافته است. اطلاعات تاورنیه به سبب مشاهده مستقیم حوادث و نگاه مو شکافانه در بیان علالت و سنن بسیار حائز اهمیت است.

سفرنامه پیترو دلاواله: دلاواله در یازدهم آوریل ۱۵۸۶ م در خانواده اشراف تولد یافت. در سال ۱۶۱۴ م

عازم سفر شرق شد و در سیر خود از قسطنطیه، مصر و برخی مناطق دیدنی عبور کرد و خود را از طریق بغداد به ایران رساند و از سال ۱۶۱۷ م / ۱۰۲۷ ه. ق تا ۱۶۲۳ م / ۱۰۳۳ ه. ق در این کشور به سر برد. دلاواله در سفر به شرق با زبان های ترکی، فارسی، عربی و تا حدی و کلدانی آشنا شد و مشاهدات خود را از دربار شاه عباس اول به رشته نگارش در آورد. سفرنامه او از آثار ارزشمند مربوط به ایران عصر صفوی است و حاوی اطلاعات مفیدی است از جزئیات نظام اداری و سازمان حکومتی ایران، نظام و روابط عشایر، ایلات و تغییراتی که با روی کار آمدن طبقه جدید قفقازی (گرچی) در ایران به وجود آمد.

مدت شش سال از دوازده سال اقامت دلاواله در ایران در دوران شاه عباس اول سپری شد و در دوران حکومت شاه صفی اول ایران را به قصد زادگاه خود ترک نمود. وی در سال ۱۶۳۴ م به رم رسید و در ۱۶۵۲ م در همان جا دار فانی را وداع گفت. وی اطلاعات کاملی در مورد جایگاه اقتصادی ارامنه در عهد شاه عباس اول و فعالیتهای تجاری آنان در این روزگار و هم چنین رقابت این افراد با تجار ارمنی به دست می دهد.

سفرنامه کمپفر: انگلبرت کمپفر تحصیلات خود را در رشته طب، فلسفه تاریخ و زبان های قدیم و جدید به

پایان رسانید. در هشتم نوامبر ۱۶۸۳ م / ۱۰۹۵ در رأس هیئتی از سوئد به همراه دو هیئت دیگر از سفارت لهستان و روسیه عازم دربار شاه سلیمان صفوی شد. او در ایران به مطالعات و پژوهش های خود ادامه داد و همانند سایر سیاحان دیگر از خود سفرنامه ای به یادگار گذاشت. طرز کار کمپفر چنین بود که یادداشت های خود را از کتاب های آسمانی به

لاتین ترجمه میکرد و سپس با سفرنامه های مردان قابل اطمینانی نظیر شاردن ، دلاواله ، تاورنیه و..... مقابله می کرد .

او درباره جمع آوری مطالب خود و رنجی که در این راه متحمل شد ، بیان داشته است :

« من هیچ چیز را که حاصل خیالبافی باشد یا بوی منشیگری و دود چراغ از آن به مشام برسد در این اثر نیاوردم کار خود را بدان محدود کرده ام که منحصرأ چیزهایی را که یا کاملاً تازه است یا به طور اساسی و کامل از طرف دیگران ذکر نشده در اینجا توصیف کنم . من که سیاح محقق بودم هدفی دیگر نداشتم جز این که مشاهدات خود را درباره مطالبی که در هیچ کجا بدان دسترسی نیست یا به قدر کافی شناخته نشده ، یادداشت و جمع آوری کنم»^۱.

کمپفر در سفرنامه خود به توصیف دقیق اوضاع و اماکن ایران ، مساجد و کاروانسراها پرداخته است. وی همچنین درباره سازمان و اصول اداره دولت و دربار ایران در آن زمان مطالب ارزنده ای فراهم آورده است . او علاوه بر تشریح نظام دیوانی و اداری به روشن نمودن موقعیت دربار و در رأس آن شاه پرداخته است . همچنین شیوه اداری نواحی مختلف کشور ، تقسیمات اداری و کشوری و نیز سلسله مراتب مسئولیت در ایالات ، شهرها و روستاها را روشن نموده است . کمپفر در راستای تکمیل تحقیقات خود به فراگیری زبان های فارسی و ترکی پرداخت . در این راه به موفقیت کامل رسید . او همچنین مورد توجه دربار ایران قرار گرفت و به درجه مین باشی مفتخر گشت . هر چند اطلاعات کمپفر بیشتر حول محور ساختار اداری صفویه دور می زند ولی از جمله با ارزش ترین گزارش های نمایندگان سیاسی و تجاری اروپائیان است که حتی مطالب اندک او درباره ی آرامنه و حرمسراهای آنان و نقش زنان ارمنی و گرجی و حرص و طمع شامان صفوی برای تصاحب آنان بسیار حائز اهمیت است . علاوه بر آن ، تصاویر متعدد مراکز مهم اصفهان نظیر قصرهای سلطنتی در نوع خود بی همتاست .

سفرنامه فیگوئروا : دن گارسیا دیسلوا فیگوئروا سال ۱۵۷۰ م در شهر باراخوت اسپانیا به دنیا آمد . او سال

۱۶۱۴ م / ۱۰۱۳ ه . ق

با مطالعه این سفرنامه می توان به نوع برخورد جامعه عصر صفوی با اقلیت های مذهبی به ویژه آرامنه مسیحی و وضعیت آنان در ایران تا حدودی پی برد. سفرنامه فیگوئروا حاوی اطلاعات مفیدی پیرامون مسائل سیاسی و نظامی

۱- نوایی ، عبدالحسین: ایران و جهان ج ۱ ، ص ۳۲۸

ایران در نبرد با پرتغالی‌ها و باز پس گیری مناطق جنوبی ایران نظیر جزیره هرمز از دست ایشان می باشد. در این پژوهش از مطالب فیگوئروا به عنوان یک شاهد عینی در حیطه مراسم مذهبی آرامنه و استقف ها و کلیساها ی آنان در جلقا استفاده شده است.

روش تحقیق

روش تحقیق در این پژوهش به صورت کتابخانه ای بوده است که فیش برداری و ملاحظه اسناد و مدارک هم در دستور کار قرار داشته که در نهایت با بررسی داده ها و تجزیه و تحلیل، در قالب تحقیق تدوین شده است.

مشکلات

مشکلات نگارنده در جریان جمع آوری اطلاعات رساله شامل موارد ذیل می شود:

۱. کمبود منابع دست اول، و عدم دسترسی به این کتب در صورت نیاز
۲. دور بودن از کتابخانه ها و سازمان های اسناد و رقت و آمدهای مکرر
۳. عدم یک دست بودن برخی مطالب و گرایشات و غرض ورزی های برخی از مورخین، که بعضاً نگارنده را در مقایسه و نتیجه گیری با مشکل مواجه می نمود.

تشکر

خداوند متعال را شاکرم که جز به لطف و عنایت خاص او پیمودن این راه میسر نبود. اکنون که پس از تلاشی مستمر، طاقت فرسا، لذت بخش و زیبا پایان نامه تحصیلی دوره کارشناسی ارشد خود را به پایان رساندم. به رسم ادب بر خود لازم می دانم از بذل عنایت استاد فرزانه ام جناب آقای دکتر حسین الهی تشکر و قدردانی نمایم، چرا که در راستای شکل گیری آبرومندانه این پژوهش از خرمن دانششان خوشه ها چیدم. همینطور مفتخرم که مشاوره این رساله بر عهده استاد معززم جناب دکتر حسن شادپور بوده است به شاگردیشان مباحثات کنم. همینطور بجاست از تمام مؤسسات، سازمان ها، کتابخانه ها و همینطور دوستان و آشنایانی که یاریم دادند، قدردان و شاکر باشم.

با احترام، راهداری

زمستان ۱۳۸۷